



Sisäministeriö
AI FI 11/2024
16.2.2024

Amnesty International Suomen osasto
Hietaniemenkatu 7 A
00100 Helsinki
P: 09 8562 0600
E: amnesty@amnesty.fi
W: amnesty.fi

Lausunto: hallituksen esitys eduskunnalle laiksi rajavartiolain muuttamisesta ja eräiksi siihen liittyvistä laeiksi

Amnesty International Suomen osasto kiittää mahdollisuudesta lausua otsikon asiassa ja lausuu kunnioittavasti seuraavaa:

Amnesty lausuu hallituksen esityksestä perus- ja ihmisoikeusnäkökulmasta:

Keskeiset muutosesitykset

Hallituksen esityksessä ehdotetaan muutettavaksi rajavartiolakia, henkilötietojen käsittelystä Rajavartiolaitoksessa annettua lakia ja eräiden alusten ja niitä palvelevien satamien turvatoimista ja turvatoimien valvonnasta annettua lakia. Esityksen tarkoituksena on mahdollistaa nykyaikaisen teknologian hyödyntäminen rajaturvallisuuden ylläpitämisessä ja muissa keskeisissä Rajavartiolaitoksen lakisääteisissä tehtävissä. Esityksessä ehdotetaan Rajavartiolaitoksen suorittaman teknisen valvonnan tarkoituksen ja käyttöalueen laajentamista.

Yleisesti teknologian käytöstä rajavalvonnassa

Rasismi on syvään juurtunutta ja sisäänrakennettuna maahanmuuttohallinnossa ja politiikassa. Digitaalinen teknologia vahvistaa rajavalvontajärjestelmiä, jotka syrjivät alkuperän ja kansalaisuuden perusteella. Näitä teknologioita saatetaan pitää puolueettomina ja objektiivisina. Todellisuudessa ne kuitenkin saattavat ylläpitää rasismia ja rasistisia ennakkoluuloja, jotka juontavat juurensa kolonialistisiin käytäntöihin.¹ Digitaalinen teknologia ei ole koskaan neutraalia, vaan yhteiskunnan asenteet siirtyvät algoritmien muodossa teknologioihin. Teknologioiden käyttö vaikuttaa suhteettomasti rodullistettuihin



ihmisiin ja luo erilaisia syrjinnän muotoja. Lisäksi ihmisoikeusriskit erityisesti turvapaikanhakijoiden, siirtolaisten ja muiden maahanmuuttaneiden osalta kasvavat. Näin ollen näiden teknologioiden aiheuttamia ihmisoikeusriskejä vastaan tarvitaan merkittävästi nykyistä vahvempia suojoitoimia.² Nyt esitetyssä lakimuutoksessa rajavartiolain muuttamisesta ei näitä ole.

Digitaalinen teknologia voi tietyissä tilanteissa tukea turvapaikanhakijoiden, siirtolaisten ja muiden maahanmuuttaneiden ihmisoikeuksien kunnioittamista, esimerkiksi mahdollistamalla liikkeellä olevien ihmisten pääsyn luotettavan tiedon pariin ja elintärkeisiin palveluihin. Teknologioiden käyttöön liittyy kuitenkin riskejä, muun muassa yksityisyyden ja syrjimättömyyden toteutumisen osalta. Lisäksi suhteetonta valvontaa ja muita toimia käytetään yhä useammin esimerkiksi etnisessä profiloinnissa ja poliisitoiminnassa. Käytäntö missä liikkeellä olevat ihmiset määritellään ”turvallisuusuhiksi” aiheuttaa ja ylläpitää ihmisoikeusloukkauksia ja sitä käytetään yhä useammin turvapaikanhakijoita, siirtolaisia ja muita maahanmuuttaneita vastaan.³

Yritysten etujen, rakenteellisen rasismien ja syrjinnän sekä liikkeellä olevien ihmisten oikeuksien kunnioituksen puutteen yhdistelmä voi mahdollistaa sen, että teknologia kehittyy nopeammin kuin valvonta. Riittävä valvonta ja ihmisoikeuksien toteutumisen turvaaminen ovat välttämättömiä toimia jatkuvasti kasvavan teknologiasektorin vastuullisuuden varmistamiseksi.

Esityksen sisältö ja valvonnan käyttötarkoitus

Esityksen osiossa ”4.2.3. Yhteiskunnalliset vaikutukset” todetaan, että ”radioteknisen valvonnan avulla olisi mahdollista havaita nopeasti ja tarkasti ihmisten – saapuminen rajalle sekä arvioida tilannetta määrällisesti ja laadullisesti” Lisäksi esityksessä todetaan (s. 8-9 ja 31), että radioteknisessä valvonnassa ei olisi tarpeen eikä sen tavoitteena olisi tunnistaa yksittäisiä henkilöitä, mutta toisaalta, että valvontaa voitaisiin hyödyntää kadonneeksi ilmoitettujen tai muutoin hädässä olevien henkilöiden etsimiseksi tai pelastamiseksi. Rajavartiolain 29 a §:ksi on ehdotettu nimenomaisesti säädettäväksi, että Rajavartiolaitoksella on oikeus suorittaa radioteknistä valvontaa kadonneeksi ilmoitetun ja muutoin hädässä olevan henkilön paikantamiseksi. Esityksessä ei kuitenkaan määritellä tarkemmin, miten hädässä oleva henkilö määritellään ja onko radioteknistä valvontaa mahdollista käyttää maahanmuuton välineellistämisen tilanteessa ihmisten tunnistamiseen. Ihmisten tunnistaminen puuttuu yksityisyyden suojaan, joten esitystä on täsmennettävä tältä osin. Esityksessä tulee selkeästi todeta mihin erityisesti radioteknistä valvontaa on laillista käyttää ja mihin ei.

Vaikutusarvioinnit esityksessä

Amnesty huomauttaa, että esityksessä on arvoitu esityksen suhdetta perustuslakiin ja säätämisyjärjestykseen. Tämä ei korvaa perus- ja ihmisoikeusvaikutusten arviointia. Säätämisyjärjestyksen perustelut ovat oikeudellisia, kun taas perus- ja ihmisoikeusvaikutusten arvioinnissa on tarkoitus arvioida esityksen konkreettisia vaikutuksia ihmisten ja ihmisryhmien



perus- ja ihmisoikeuksien toteutumiseen.⁴ Mikäli oikeudet eivät toteudu ihmisten arjessa, myös valtion ihmisoikeusvelvoitteiden täytyminen on kyseenalaisena.

Perus- ja ihmisoikeusvaikutusten osalta esityksessä on arvioitu, että teknisen ja radioteknisen valvonnan toimivaltuudet kohdistuisivat vain kyseisillä alueilla oleskeleviin henkilöihin, ja alueellinen kohdentuminen määrittäytyy rajavartiolaitain 4 §:n perusteella. Esityksessä on todettu, että käyttöalan laajentamisen myötä aiempaa useampi henkilö päätyisi Rajavartiolaitoksen teknisen valvonnan kohteeksi. Amnesty pitää erikoisena, että esityksessä ei ole arvioitu sen vaikutuksia laajemmin maahan muuttaviin tai muutoin rajan ylittäviin ihmisiin erityisesti, kun Rajavartiolaitoksen yksi päätehtävistä liittyy rajojen valvontaan. Esityksen perus- ja ihmisoikeusvaikutusten arviointi kohdassa on ainoastaan todettu, että teknisen valvonnan kohteeksi päätyisivät henkilöt, jotka harjoittavat Rajavartiolaitoksen valvottavaksi säädettyä toimintaa, kuten metsästystä tai kalastusta.

Rajavartiolaitain 4 §:n 2 momentissa todetaan, että "Rajavartiolaitos toimii siellä, missä se on rajajärjestyksen tai rajaturvallisuuden ylläpitämiseksi, rajavalvonnan suorittamiseksi taikka rajavartiolaitokselle säädettyjen sotilaallisen maanpuolustuksen tehtävien suorittamiseksi perusteltua, sekä merialueella ja Suomen talousvyöhykkeestä annetussa laissa (1058/2004) tarkoitetulla talousvyöhykkeellä. Muualla rajavartiolaitos toimii vain, jos se on tarpeen sen lakisääteisen tehtävän loppuun saattamiseksi, virka-avun antamiseksi taikka tuen antamiseksi toiselle suomalaiselle viranomaiselle." Rajavartiolaitain 3 §:n 1 momentin mukaan Rajavartiolaitoksen tehtävänä on rajaturvallisuuden ylläpitäminen. Rajavartiolaitos on internetsivuillaan kuvannut tehtävää seuraavasti: "rajojen valvonnalla ylläpidetään rajajärjystä ja rajaturvallisuutta, tarkoituksena ehkäistä ja selvittää luvattomia rajanylityksiä. Valvonta kohdistetaan etenkin Schengen-alueen ulkorajalle, jotta voitaisiin estää sen ylittäminen luvatta rajanylityspaikkojen välisellä alueella".⁵ Näin ollen tekninen ja radiotekninen valvonta tulee kohdistumaan erityisesti rajan ylittäviin ihmisiin.

Amnesty pitää välttämättömänä, että teknisen ja radioteknisen valvonnan laajentamisen vaikutuksia arvioidaan rajan ylittävien, erityisesti turvapaikanhakijoiden, siirtolaisten ja muiden maahanmuuttaneiden, oikeuksien kannalta. Esityksessä on arvioitava ehdotettujen toimien vaikutuksia kansainvälisten ihmisoikeusvelvoitteiden täyttymiseen. Kuten yllä on todettu, teknologioiden käyttö vaikuttaa suhteettomasti rodullistettuihin ihmisiin ja luo erilaisia syrjinnän muotoja ja erityisesti ihmisoikeusriskit turvapaikanhakijoiden, siirtolaisten ja muiden maahanmuuttaneiden osalta kasvavat. Teknologioiden käytössä ihmisoikeusloukkauksen riski on kohonnut. Tästä huolimatta esitys ei sisällä suoja-toimia, joilla teknologian käytön ihmisoikeusloukkausten riskit minimoidaan. Esityksessä ei ole myöskään arvioitu muutosten ihmisoikeusvaikutuksia rajan ylittäviin ihmisiin. Amnesty katsoo, että ihmisoikeusvaikutusten arviointia digitaalisen teknologian käytölle ja tietosuojaa koskevia vaikutusarviointeja tulee tehdä ennen kuin digitaalista teknologiaa otetaan käyttöön, teknologioita käyttöönotettaessa sekä käytön aikana. Lainsäädäntöön tulee lisätä vaatimus ihmisoikeusvaikutusten säännöllisestä arvioinnista.

Esityksessä on todettu, että "tekninen ja radiotekninen valvonta saattavat nostaa kynnystä luvattomaan toimintaan ryhtymiseen". Väitettä ei ole avattu enempää, eikä sitä ole perusteltu.



Esityksestä ei avaudu mitä luvattomalla toiminnalla tarkoitetaan. Tämän perusteella esityksen yhteiskunnallisia vaikutuksia on vaikea arvioida.

Suosituksat jatkovalmistelua varten

Amnesty katsoo, että esityksessä ei ole tehty sellaista ihmisoikeusvaikutusten arviointia, jonka perusteella voitaisiin todeta, että ehdotetulla teknologialla ei loukattaisi perustuvanlaatuisia ihmisoikeuksia. Sellaisia lakihankkeita ei tule edistää, jotka lisäävät sellaisten digitaalisten teknologioiden käyttöä, jotka aiheuttavat ihmisoikeusloukkauksia.

Esityksen jatkovalmistelussa siihen tulee sisällyttää perusteellinen perus- ja ihmisoikeusvaikutusten arviointi. Arvioinnin tulisi sisältää muun muassa sukupuoli-, vammais-, ja lapsivaikutusten arviointi. Amnesty korostaa, että perus- ja ihmisoikeusvaikutusten arvioinnissa tulee arvioida esityksen konkreettisia vaikutuksia ihmisten ja ihmisryhmien perus- ja ihmisoikeuksien toteutumiseen. Esityksessä on moneen otteeseen todettu Rajavartiolaitoksen voivan kohottaa valmiuttaan esimerkiksi laajamittaisen maahantulon tilanteessa. Amnesty huomauttaa, että laajamittaisen maahantulon tilanteessa kyse on ihmisten maahantulosta ja rajanylityksestä. Esityksessä ei ole arvioitu muutosten konkreettisia vaikutuksia rajan ylittäjien oikeuksiin.

Teknologian käyttö rajoilla on lisääntynyt viimeisen vuosikymmenen ajan. Ihmisten havaitsemiseen monilla raja-alueilla, esimerkiksi Kreikassa ja Libyassa, käytetään tunnistusvälineitä.⁶ Näitä tunnistusvälineitä on raportoitu käytettävän tavalla, jonka tarkoituksena on estää turvapaikanhakijoiden, siirtolaisten ja muiden maahan muuttavien saapuminen rajalle ja mahdollistaa laittomat takaisintyönnot ("pushbackit").⁷ YK:n ihmisoikeusvaltuutetun toimiston selvityksen mukaan tällä hetkellä on vaikea luoda kokonaisvaltaista kuvaa "digitaalisista rajoista" muun muassa sen vuoksi, että tiedot ovat laajasti salassa pidettäviä, eivätkä valtiot avaa kattavasti prosessejaan teknologian käytöstä. Kuitenkin, koska teknologioita käytetään yhä enemmän rajavalvonnassa ja ihmisten tunnistamisessa, joitain esimerkkejä löytyy. Digitaalista teknologiaa käytetään yhdessä fyysisten esteiden kanssa estämään ihmisiä ylittämästä kansainvälisiä rajoja.⁸ Kun otetaan huomioon, että Suomen itärajalle on nousemassa rajaesteitä, on mahdollista, että teknistä ja radioteknistä valvontaa tullaan käyttämään rajan ylitysten estämiseksi. Jatkovalmistelussa tulee antaa esimerkkejä siitä, kuinka teknologiaa on muualla käytetty ihmisten liikkumisen estämiseksi ja millaisia ihmisoikeusriskejä ja -loukkauksia näihin käytäntöihin liittyy. Lisäksi on arvioitava, miten Suomessa rajan ylittävien ihmisten oikeudet, kuten tosiasiallinen oikeus hakea turvapaikkaa, varmistetaan, kansainvälisistä esimerkeistä huolimatta. Tällä hetkellä esitysluonnoksesta on jätetty kohta 5.2 "Ulkomaiden lainsäädäntö ja muut ulkomailla käytetyt keinot" lausuntokierroksen aikana päivitettäväksi.

Lisäksi Amnesty huomauttaa, että esitetyt muutokset liittyvät moniin hallitusohjelmakirjauksiin viranomaisten välisestä tiedonvaihdosta. Uuden sääntelyn myötä ihmisistä kerätään dataa teknisen ja radioteknisen valvonnan kautta. Hallitusohjelmassa on useita kirjauksia, joiden mukaan viranomaisten välistä tiedonvaihtoa aiotaan helpottaa. Muun muassa "säädetään Rajavartiolaitokselle oikeus käyttää suorituskykyä tiedusteluviranomaisen



tukemiseen ja oikeus tietojen luovuttamiseen tiedusteluviranomaiselle”.⁹ Esityksen jatkovalmistelussa tulisi määritellä tarkasti ja yksityiskohtaisesti, mitä henkilötietoja teknisessä valvonnassa ja ehdotetussa radioteknisessä valvonnassa käsitellään erityisesti edellä esitetyn hallitusohjelmakirjauksen kannalta.

Amnesty esittää, että jatkovalmistelussa lakiesitykseen sisällytetään jälkikäteisarvioinnin suunnitelma ja osoitetaan sen toteutukseen riittävä resurssointi. Jälkikäteisarvioinnin tulisi sisältää perus- ja ihmisoikeusvaikutusten jälkikäteisarviointi, mukaan lukien sukupuoli-, lapsi- ja vammaisvaikutusten arviointi. Amnesty esittää myös, että jatkovalmistelussa arvioidaan esityksen suhdetta hallitusohjelmakirjaukseen, jonka mukaan Rajavartiolaitokselle annetaan oikeus luovuttaa tietoja tiedusteluviranomaisille, sekä eri esitysten yhteisvaikutuksia perus- ja ihmisoikeuksien toteutumiseen.

Esitysluonnoksessa on arvioitu niukasti muita toteuttamistapoja (s. 20). Esityksessä ei ole esitetty vaihtoehtoja, jotka puuttuisivat vähemmän yksityisyyteen ja turvaisivat paremmin oikeuden syrjimättömyyteen. Jatkovalmistelussa on esitettävä laajemmin vaihtoehtoisia toteuttamistapoja.

Muut huomiot

Esityksessä kohdan 5.2 ”Ulkomaiden lainsäädäntö ja muut ulkomailla käytetyt keinot” osalta on todettu, että kohtaa täydennetään lausuntokierroksen aikana. Amnesty moittii käytäntöä, jossa lausunnoille annetaan keskeneräisiä hallituksen esitysluonnoksia. Erityisesti teknologian käytöstä rajavalvonnassa on monia hälyttäviä esimerkkejä muista maista, joten lausunnon antajilla tulisi olla kaikki lausunnon pohjana käytetyt tiedot käytettävissä sinä aikana, kun esitysluonnos on lausuntokierroksella. Keskeneräisen hallituksen esityksen antaminen lausuntokierrokselle viestii heikosta ja puutteellisesta lainvalmistelusta.

Amnesty moittii sitä, että yleisesti vuoden 2024 aikana sisäministeriön lausuntopyynnöt eivät ole olleet julkisesti saatavilla lausuntopalvelussa. Lausuntopalvelun käyttötarkoituksena on ”tehostaa lausuntomenettelyä tarjoamalla kansalaisille, järjestöille ja viranomaisille yhdenmukainen verkkopalvelu, jossa lausuntopyynnöt voidaan julkaista, antaa lausuntoja ja käsitellä annettuja lausuntoja. Palvelulla on tarkoitus helpottaa lausuntomenettelyä, kansalaisvaikuttamista ja tiedonsaantia sekä lisätä valmistelun ja lausuntomenettelyn läpinäkyvyyttä ja laatua.”¹⁰ Sisäministeriö ei ole antanut mitään syytä sille, että lausuntopyynnöt eivät ole näkyvissä lausuntopalvelussa. Sisäministeriö on lähettänyt kohdennetusti lausuntopyyntöjä sähköpostitse. Esityksessä on todettu, että lausuntopyyntö on lähetetty 44 taholle, jotka edustivat keskeisiä viranomaisia, etujärjestöjä ja muita sidosryhmiä (s. 5). Amnesty huomauttaa, että myös yksilöillä tulee olla mahdollisuus vaikuttaa lainsäädäntöprosesseihin. Perustuslain 14 §:n 4 momentin mukaan julkisen vallan on edistettävä yksilön mahdollisuuksia osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan ja vaikuttaa häntä itseään koskevaan päätöksentekoon. Sisäministeriö on julkaissut tiedotteen lausuntokierroksista, mutta tämä ei itsessään takaa ihmisten osallistumisoikeuden toteutumista. Lausuntopalvelun käyttöä puoltaa myös se, että



palvelun kautta kaikki asiasta annetut lausunnot ovat julkisesti luettavissa, mikä voi auttaa lausunnon laatijaa eri näkökulmien huomioimisessa.

Amnesty kiittää siitä, että tähän asti maahanmuuttoa koskevat lausuntopyynnöt on lähetetty Amnestyille sähköpostitse, mutta samalla huomauttaa, että monet relevantit tahot ovat jääneet pois jakelulistalta. Sähköpostilista ei joka tapauksessa ole saavuttava järjestelmä, sillä ei ole mahdollista luoda kattavaa listaa tahoista, joiden tulisi olla tietoisia lakihankkeista. Nyt lausunnoilla olevat hallituksen esitykset koskettavat suurelta osin henkilöitä, joilla ei ole Suomen kansalaisuutta. SILE-hankkeen mukaan ”ei-kansalaisia yhdistää se, että heillä on muuhun valtaväestöön verrattuna rajoitetummat mahdollisuudet vaikuttaa omaan asemaansa yhteiskunnassa. Tilanne johtuu muuhun valtaväestöön verrattuna heikommista sosiaalisista, poliittisista ja taloudellisista oikeuksista.”¹¹ Se, että lausuntopyyntöjä ei jätetä lausuntopalveluun heikentää ihmisten osallistumista ja sitä kautta kansalaisoikeuksien ja poliittisten oikeuksien toteutumista Suomessa. Lainvalmistelussa tulisi kuulla niitä ihmisryhmiä, joihin esitetyt muutokset vaikuttavat.

Lopuksi Amnesty kiinnittää huomiota siihen, että hallituksen esitysluonnoksen lausuntoihin on varattu noin neljän viikon lausuntoaika. Amnesty muistuttaa säädösvalmistelun kuulemisohjeesta, jonka mukaan lausuntoajan tulisi olla vähintään 6–8 viikkoa. Ohjeen mukaan lausuntoaika voi olla tätä lyhyempi vain perustellusta syystä, joka tulee perustella lausuntopyynnössä ja hallituksen esityksessä. Lausuttavana olevan hallituksen esitysluonnoksen mukaan tavanomaista lyhyempi lausuntoaika johtuu asian kiireellisyyden vuoksi. Esitys on tarkoitus käsitellä budjettilakina vuoden 2024 ensimmäisen lisätalousarvioesityksen yhteydessä. Tämä ei ole riittävä peruste tilanteessa, jossa heikennetään ihmisoikeuksien toteutumista. Oikeuskansleri on viimeksi 29.1.2024 antamassaan päätöksessä (OVK/1772/10/2023) todennut, että sosiaaliturvan ja sotepalvelun säästölakien luonnoksille annettiin poikkeuksellisen lyhyitä lausuntoaikoja syksyllä 2023. Oikeuskanslerin mukaan säästölakien kokonaisvaikutuksia ei arvioitu riittävän kattavasti perusoikeuksien kannalta. Esitysten valmistelussa ei myöskään arvioitu tarpeeksi ehdotettujen toimien vaikutuksia kansainvälisten ihmisoikeusveloitteiden täyttymiseen. Valmistelussa ei näin ollen noudatettu hyvää lainvalmistelutapaa. Oikeuskansleri kiinnitti hallituksen huomiota siihen, että lainvalmistelussa tulee tehdä huolelliset kokonaisvaikutusten arviot erityisesti perus- ja ihmisoikeusveloitteiden osalta.¹²

Oikeuskansleri on päätöksessä (OVK/1772/10/2023) kiinnittänyt hallituksen ja ministeriöiden huomiota siihen, että lainvalmistelussa huolehditaan riittävästä kuulemisajoista. Nyt kuitenkin maahanmuuttoa koskevissa lainsäädäntöhankkeissa sisäministeriö on jatkanut samalla linjalla kuin sosiaali- ja terveysministeriö sosiaaliturvan ja sote-palveluiden säästölakien luonnoksien kanssa. Tällä hetkellä lausuntokierroksella on yhtä aikaa useita maahanmuuttoa koskevia lausuntopyyntöjä, joissa kaikissa on merkittävästi lyhyempi lausuntoaika kuin säädösvalmistelun kuulemisohjeessa säädetty. Lakiesityksissä ei ole tehty huolellisia kokonaisvaikutusten arviointia perus- ja ihmisoikeusveloitteiden osalta, eikä esityksissä ole arvioitu ehdotettujen toimien vaikutuksia kansainvälisten ihmisoikeusveloitteiden täyttymiseen. Amnesty korostaa, että merkittävästi kuulemisohjetta lyhyempi lausuntoaika vähentää lainvalmistelun avoimuutta ja heikentää lainvalmistelun laatua. Lyhyet lausuntoajat vaikeuttavat heikossa asemassa olevien mahdollisuuksia osallistua ja tulla kuulluksi. Amnesty



muistuttaa, että kuulemista voi tehdä myös muilla keinoin kuin lausuntokierroksilla, kuten järjestämällä kuulemistilaisuuksia.

Kunnioittavasti

Niina Laajapuro
Ihmisoikeustyön johtaja

Lisätietoja antaa: Pargol Miraftabi, oikeudellinen asiantuntija, pargol.miraftabi@amnesty.fi

Viitteet

¹ <https://www.amnesty.org/en/documents/pol40/7654/2024/en/>, s. 4

² <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4876-racial-and-xenophobic-discrimination-and-use-digital>

³ <https://www.amnesty.org/en/documents/pol40/7654/2024/en/>, s. 4

⁴ Valtioneuvosto, Lainvalmistelun vaikutusarviointiohje, 2022, https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164423/VN_2022_66.pdf?sequence=4&isAllowed=y, s. 68.

⁵ <https://raja.fi/rajojen-valvonta>

⁶ <https://www.amnesty.org/en/documents/pol40/7654/2024/en/>

⁷ <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-09/Digital-Border-Governance-A-Human-Rights-Based-Approach.pdf>

⁸ <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-09/Digital-Border-Governance-A-Human-Rights-Based-Approach.pdf>, s. 11

⁹ [https://valtioneuvosto.fi/hallitukset/hallitusohjelma#/,](https://valtioneuvosto.fi/hallitukset/hallitusohjelma#/) s. 185.

¹⁰ <https://www.lausuntopalvelu.fi/FI/Instruction/Instruction?section=About>

¹¹ <https://www.hiljaisettoimijat.fi/teemat/ei-kansalaiset/>

¹² https://oikeuskansleri.fi/documents/1428954/196899305/julkaistu_ratkaisu_saastolakien_kuulemisaika_oli_lyhyt_ja_vaikutusten_arviointi_puutteellista_OKV_1772_10_2023.pdf/f34e9a26-73f1-a4d2-3c77-1f78da306c73/julkaistu_ratkaisu_saastolakien_kuulemisaika_oli_lyhyt_ja_vaikutusten_arviointi_puutteellista_OKV_1772_10_2023.pdf?t=1706616731800